

Сергій КЛЕПКО

доктор філософських наук, професор,
проректор з наукової роботи Полтавського
обласного інституту післядипломної педаго-
гічної освіти ім. М. В. Остроградського

Ключові слова: вища освіта, систе-
ма, структура, мета вищої освіти.

Досліджується актуальність уточнення понятійного апарату нової редакції Закону України «Про вищу освіту», що забезпечує створення умов для натхненної праці «нових ректорів», «нових студентів» і «нових професорів» з забезпечення громадян українського суспільства кваліфікаціями, відповідними потребам і стандартам глобалізованого світу. Показано, що нечіткість визначень понять «вища освіта», її системи, структури і мети впливає на точність стратегії національної системи освіти. Висловлено пропозиції стосовно уточнення визначення цих понять на засадах системного підходу, який вимагає оптимізації усієї системи, а не лише її відокремлених частин.

УДК 378.1

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ВИЩУ ОСВІТУ»

© Клепко С., 2014

Вступ.

Ухвалення нової редакції Закону України «Про вищу освіту» (далі – Закону) завершило історію його розробки у серії законопроектів МОНМСУ, Ю. Мірошніченка, М. Згуровського, А. Яценюка, С. Кивалова, підготовлених різними групами інтересів стосовно української вищої освіти (далі – ВО). Ці проекти можна визнати накопиченням досвіду розвитку як національної системи ВО (далі – НСВО), так і світової системи ВО. Розглядаючи законопроекти у динаміці, бачимо послідовну шліфовку моделі ВО України порівняно з першим законопроектом, що міг призвести до катастрофи ВО України. Наприкінці законотворючого процесу ситуація кардинально змінилася, деталізовано виписані процедури вирішення десятків питань [12] і суттєво поліпшено проект НСВО країни.

Необхідно відзначити роботу укладачів законопроектів з поліпшення понятійного апарату вищої освіти, кількість означуваних у них термінів коливалася з 22-х до 36-ти, Закон зупинився на визначенні 24-х термінів. Хоча «Національний освітній глосарій: вища освіта» (2011) містить 138 термінів, що презентують поняттєво-термінологічний апарат ВО, який вико-

ристовується міжнародною, європейською, українською фаховою спільнотою, проте поданий і в ньому перелік термінів навряд чи можна вважати вичерпним і адекватним ситуації української освіти у світовому просторі. Тому і тепер залишається актуальним питання понятійно-категоріального апарату Закону України «Про вищу освіту».

Рене Декарт застерігав: *«визначте значення слів, і ви позбавите людство від половини його помилок»*. З огляду на методологічну вказівку Декарта маємо визнати безпідставною критику одного із законопроектів щодо того, що у ньому *«нерідко дається визначення загальновідомих термінів або таких, що не мають безпосереднього відношення до цього законопроекту («академічні свободи», «вища освіта», «вищий навчальний заклад», «якість освіти», «якість освітньої діяльності» тощо)»* [2, с. 3]. Звичайно, не потрібно допускати *«дублювання та збільшення обсягів законодавчих актів»*, але про терміни потрібно домовлятися. Не такими вже і загальновідомими і самозрозумілими є терміни «вища освіта», «система», «структура», «сфера», «простріг» ВО, «вищий навчальний заклад». Не претендуючи на повний огляд понятійно-категоріального апарату Закону України «Про вищу освіту», **метою** цієї статті є аналіз лише декількох основних його понять.

1. Поняття вищої освіти.

Що є вища освіта? У Законі у Статті 1. «Основні терміни та їх визначення» «вища освіта» визначена як *«сукупність систематизованих знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, інших компетентностей, здобутих у вищому навчальному закладі (науковій установі) у відповідній галузі знань за певною кваліфікацією на рівнях вищої освіти, що за складністю є вищими, ніж рівень повної загальної середньої освіти»* [4].

Запропоноване визначення ігнорує багатозначність терміна «вища освіта», яким щонайменше відображаються: 1) **процес** (передача й засвоєння соціально-

культурного досвіду, а також формування здатності до його збагачення – освітній процес); 2) **система** (сукупність установ, що виконують освітні завдання – система освіти) та 3) **аккумуляція** результатів освітнього процесу (тобто «освіченість» або «рівень освіти» та наявність документа про закінчення певного навчального закладу).

У Законі фактично ВО визначається як освіта, що здобувається особою у вищому навчальному закладі. Таке визначення має логічну помилку, оскільки у визначенні поняття *«вищий навчальний заклад»* ключовою специфікою проголошується здобуття у них особами ВО: ВНЗ – «окремий вид установи, яка ...забезпечує ...здобуття особами вищої освіти». Іншими словами, ВО здобувається у ВНЗ, а ВНЗ надають вищу освіту. Хибне коло визначень замкнулося.

Такої помилки уникає Лімська Декларація, яка до «вищих навчальних закладів» включає *«університети, інші центри, які надають освіту після середньої школи, науково-дослідні та культурні центри, які належать до них»* [6]. Але і це визначення проблемне. Чи належать за ним до категорії ВНЗ інститути післядипломної освіти як інститути, що надають програми «післявищої» освіти? Питання діалектики «ВО – післядипломна освіта» потрібно розглядати окремо, усунення якої у законі, на нашу думку, є помилковим намаганням оптимізувати НСВО шляхом відокремленої оптимізації її індивідуальних частин.

«Національний освітній глосарій: вища освіта» ототожнює поняття «вища освіта» і «третинна освіта»:

«Вища освіта (higher/tertiary education) – формальна освіта, що надається на найвищих (5-му і 6-му) освітніх рівнях за Міжнародною стандартною класифікацією освіти в університетах, інших закладах ВО / вищих навчальних закладах та відповідає 5–8-м рівням Європейської рамки кваліфікації для навчання впродовж життя» [9].

І це визначення не є досконалим, оскільки не встановлює відмінність між поняттями вищої і третинної освіти. Передусім зауважимо, що Міжнародна стандартна класифі-

фікація освіти (МСКО 2011) не використовує поняття «ВО» взагалі, а лише використовує і визначає поняття «третинна освіта (рівні МСКО 5-8)»:

«Третинна освіта ґрунтується на середній освіті, організовуючи навчальну діяльність в рамках спеціалізованих галузей освіти. Вона спрямована на навчання на більш високому рівні складності і спеціалізації. Третинна освіта включає те, що зазвичай розуміється як академічна освіта, але «третинна освіта» – ширше поняття, оскільки вона включає професійну освіту» [8, С. Annex – page 91].

Яким же чином можна сформулювати визначення ВО, уникаючи хибного кола?

Потрібно, по-перше, врахувати, як справедливо відзначається у доповіді ЮНЕСКО «До суспільств знання» (2005), що «ВО відрізняється від початкової і середньої освіти не тільки віком і рівнем знань тих, що навчаються, але і тим, що в її системі створюються і використовуються нові знання в культурній, соціальній і економічній сферах суспільства». У цій доповіді застерігається, що «відсутність границь між поняттями «ВО» і «освіта на її третьому етапі» може мати серйозні наслідки для багатьох країн, що розвиваються, які в умовах міжнародного поділу праці можуть обмежитися розвитком «третинної освіти», думаючи, що розвивають вищу. Таку помилку не слід робити» [5, с. 100].

По-друге, варто врахувати визначення ВО, прийняте Організацією економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР): «Рівень або етап навчання, що виходить за рамки середньої освіти. Таке навчання забезпечується установами ВО, такими як державні і приватні університети, коледжі і політехнікуми, а також широким колом інших організацій, наприклад середніх шкіл, підприємств, і, крім того, у рамках окремих ініціатив, заснованих на інформаційних технологіях, і на базі державних і приватних організацій (Wagner, 1999: 135)». Таке визначення використовується у звіті Світового банку «Побудова суспільства знань: нові завдання третинної освіти» [16, с. 6].

Отже, відповідним сучасним реаліям визначення ВО, на наш погляд, може бути таким: «Вища освіта (higher education) – формальна академічна чи професійна освіта, що ґрунтується на середній освіті і здобувається в широкому колі організацій, у яких створюються і використовуються нові знання в культурній, соціальній і економічній сферах суспільства відповідно до найвищих (5–8-х) освітніх рівнів за Міжнародною стандартною класифікацією освіти».

2. Система вищої освіти.

У Статті 11 «Система вищої освіти» зазначено, що «Систему вищої освіти становлять:

- 1) вищі навчальні заклади всіх форм власності;
- 2) рівні та ступені (кваліфікації) вищої освіти;
- 3) галузі знань і спеціальності;
- 4) освітні та наукові програми;
- 5) стандарти освітньої діяльності та стандарти вищої освіти;
- 6) органи, що здійснюють управління у сфері вищої освіти;
- 7) учасники освітнього процесу».

Таке визначення лише частково відповідає Закону України «Про освіту», Стаття 28 якого систему освіти вибудовує «із навчальних закладів, наукових, науково-методичних і методичних установ, науково-виробничих підприємств, державних і місцевих органів управління освітою та самоврядування в галузі освіти». Як легко помітити, визначення «системи ВО» Закону не включає до системи ВО «наукові, науково-методичні і методичні установи, науково-виробничі підприємства», які безпосередньо не «здійснюють освітню діяльність», а лише опосередковано їй сприяють.

Якщо звернутися до пропозицій щодо компонент системи ВО у законопроектах, то з'ясується, що їх автори бачать різні системи ВО, представляючи її наборами з 13-ти компонент. Закон включив до системи ВО 7 компонентів, проте, не включив до неї такі компоненти:

- інші юридичні особи, що здійснюють освітню діяльність, пов'язану із наданням ВО;

- наукові установи, які здійснюють підготовку за третім освітнім рівнем для здобуття освітньо-наукового ступеня доктора філософії;

- заклади, які здійснюють післядипломну підготовку осіб з вищою освітою;

- науково-методичні установи;

- агенції зовнішнього забезпечення якості ВО, кваліфікаційні центри;

- органи самоврядування у галузі ВО.

Якщо деякі перелічені компоненти певними логічними ланцюгами і можуть бути зараховані до системи вищої освіти, проте поза нею виявляються граничні фундаментальні підсистеми НСВО – її «вхід» («школа – ВНЗ», правила вступу) і «вихід» («ВНЗ – ринок праці», державне замовлення). Адже українська система ВО вимагає подолання незбалансованості підготовки кадрів за держзамовленням та розвитком ринку праці, оскільки: *«законодавча та організаційна невизначеність механізму формування потреби на підготовку кадрів за держзамовленням сприяє колективній безвідповідальності як центральних, так і місцевих органів влади»* [11, с. 33]. І далі: *«у державі понад 15 років відсутні прогнозування розвитку ринку праці з урахуванням тенденцій розвитку економіки та відповідний механізм формування держзамовлення»* [11, с. 39].

Тому в системі вищої освіти було бажано вказати на окрему її підсистему – перехід «ВНЗ – ринок праці». Неповнотою опису системи викликано, на наш погляд, і використання поняття «сфера ВО». Чим остання відрізняється від «системи ВО»? У Законі термін «система вищої освіти» використовується значно рідше, ніж поняття «сфера вищої освіти», проте, якщо першому терміну надається пояснення, то останній не визначений і вживається як синонім поняття «система ВО». Але чи це так? «Сферу ВО» можна розглядати як поняття, що є ширшим за «систему ВО». Але це потрібно точно обумовлювати. Аналогічна ситуація з поняттям освітнього простору, яке в Законі згадується декілька разів. Інтуїтивного розуміння цих понять для Закону не досить.

3. Структура вищої освіти.

Дивним виявилось, що у Законі зникла стаття про структуру вищої освіти, яка була наявна у всіх його законопроектах.

Автори проектів фіксували різні структури ВО. Зокрема, Проект А.П. Яценюка систему ВО коректно описував і презентував як таку, що має функціональну та інституційну структуру. До *функціональної структури системи ВО* було включено: 1) рівні ВО; 2) освітні, освітньо-наукові та наукові ступені; 3) стандарти освітньої діяльності та стандарти змісту ВО. *Інституційна структура системи ВО* включає: 1) вищі навчальні заклади всіх форм власності; 2) наукові установи, які здійснюють підготовку за третім освітнім рівнем для здобуття освітньо-наукового ступеня доктора філософії; 3) Національну комісію регулювання освіти і науки; 4) агенції зовнішнього забезпечення якості ВО; 5) кваліфікаційні центри; 6) заклади, які здійснюють післядипломну підготовку осіб з вищою освітою.

Методологічно зрозуміло, чому автори проектів фіксували різні структури ВО: для однієї і тієї ж системи можна побудувати різні структури, бо між системою та її структурою відсутня однозначна відповідність. Хоча поняття структури є інтуїтивно зрозумілим, існує велика кількість різних визначень структури. У сукупності ці визначення відображають те головне, що є в будь-якій структурі: елементний склад, наявність зв'язків, інваріантність (незмінність) у часі. По суті лише остання властивість дозволяє розмежувати поняття системи і структури. Формування структури є частиною вирішення загального завдання побудови системи, що не визначає систему в цілому, а лише виявляє її конфігурацію. Побудова структури – самостійне завдання, яке випереджає синтез системи в цілому і полегшує його проведення.

Виходячи зі сказаного, виявлення структури ВО і відповідно її законодавче конституювання не є формальним у законі, а його фундаментом. Тому замовчування поняття структури вищої освіти у Законі є проблемою, яку доведеться вирішувати. Ці та

подібні проблеми основних понять «врегулювання суспільних відносин у сфері ВО» обумовлені тим, що не було від початку визначено чітко мету функціонування того суспільного інституту, який ми називаємо «вищою освітою», не задано чіткі критерії виокремлення цього інституту з усієї системи освіти. Розглянемо це детальніше.

4. Мета національної системи вищої освіти.

У Законі система вищої освіти України зобов'язується функціонувати «з метою підготовки конкурентоспроможного людського капіталу для високотехнологічного та інноваційного розвитку країни, самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства, ринку праці та держави у кваліфікованих фахівцях». У такому формулюванні, певною мірою технократичному, навіть коли ми прогрес суспільства отожднюємо з «високотехнологічним та інноваційним розвитком країни», потрібно вже здогадуватися про такі елементи мети вищої освіти, як «підготовка молоді до самореалізації як активних громадян демократичного суспільства», «збереження й нарощування суми знань», «підтримка суспільства, яке навчається». Щодо розуміння поняття *конкурентоспроможного людського капіталу*, то його не деталізують у Законі, як і, наприклад, поняття «зміст вищої освіти», бо пропозицію доповнити Закон новою статтею з визначення цього поняття відхилено, оскільки «термін «зміст вищої освіти» не зустрічається більше в жодній статті законопроекту, а тому не потребує визначення» [13, с. 84]. Важко погодитися з такою логікою, коли фундаментальні параметри освіти залишаються без роз'яснень.

З питань, що повинне бути метою системи ВО у XXI ст., які образи і моделі мають допомагати рухатися університетам, зроблено достатньо концепцій. Наприклад, П. Ніборг у статті «Вища освіта як суспільне благо й предмет суспільної відповідальності» виділяє такі завдання ВО:

- підготовку окремих людей до входу на ринок праці;

- підготовку молоді до самореалізації як активних громадян демократичного суспільства;
- особистий розвиток кожної людини;
- збереження і нарощування суми знань [10].

Вітчизняні дослідники В. Андрущенко, В. Савельєв встановили, що «глобальна парадигма» університетського життя вимагає від ВНЗ закладати у студентів уявлення про глобальний контекст їхнього життя та праці, сприяти засвоєнню ними «міжкультурної компетенції» як засобу орієнтації у глобалізованому світі, зрештою, формувати громадян із новою глобальною ідентичністю як «громадян світу» (world citizens), що передбачає впровадження «глобальної освіти» як нового навчального предмета [20]. Проте такі завдання у законі не ставляться.

У Законі обмежено встановлюється роль ВО в загальному розвитку суспільства, в оптимізації відносин між університетами і промисловістю, тенденцій ринку і глобальної політичної арени, хоча б так, як це рекомендується у звіті Світового банку «Побудова суспільства знань: нові завдання третинної освіти» [20]. Звичайно, це зробити складно. Завдання, покладені на університети, як стверджує К.Дж. Райнхартсен, становлять набір парадоксів. Адже «*університети повинні: спрямовувати, дотримуючись потреб суспільства; звітувати за некількісні результати; залишатися традиційними в мінливих умовах; бути провідниками змін у традиційних умовах; і, до речі, виконувати всі ці завдання в умовах нестачі ресурсів*» [14]. Ці «парадоксальні», але реальні завдання ВО у законі не згадуються, хоча його місія полягає якраз у тому, щоб надати орієнтири суспільству для їх розв'язування.

Закон «Про вищу освіту» в Україні зобов'язаний неприховано артикулювати визначення мети ВО як «*надання суспільству здатності прогресувати шляхом усвідомлення себе й світу, підтримувати суспільство, яке навчається*» [7, с. 196] і вказати, яким чином в Україні буде реалізовува-

тися така мета. Не встановлена чітко мета ВО не надає змогу оптимізувати діяльність її системи.

5. Системний підхід: оптимізувати систему, а не відокремлені частини.

Поставимо ретроспективне питання: навіщо взагалі була потрібна нова редакція Закону України «Про вищу освіту»? Адже при Законі України «Про вищу освіту» (Відомості Верховної Ради України, 2002 р., № 20, ст. 134 із наступними змінами), що втратив чинність, продуктивність системи ВО в Україні ніби є тріумфальною: 38,0% населення країни у віці старше 25 років мають третинну освіту. За цим показником Україна є першою в Європі і випереджає майже весь світ, поступаючись лише Канаді (43.9%), Ізраїлю (41.4%) та США (38.3%) [18, с. 228].

Також значна частка працюючих людей з вищою освітою. За статистикою в Україні з 10766,3 тис. штатних працівників на 31 грудня 2009 року (так звана їх облікова кількість) повну вищу освіту мали 31,3%; неповну та базову вищу освіту – 24,2% [15, с. 380]. Така маса людей з вищою освітою у суспільстві – майже половина працюючих – повинна безперечно бути спроможною ефективно організувати себе і своє суспільство.

Існуюча система ВО у суспільстві протягом останніх десятиліть не була здатною забезпечувати молодь компетентностями і кваліфікаціями ефективної організації самого себе і свого суспільства і перетворилася на «підприємство з продажу дипломів про вищу освіту».

Необхідно визначити функціональну відповідь системи освіти на виклики, обумовлені наростаючою операційною складністю суспільства епохи модерну, важливіми ознаками якого є безпрецедентне зростання престижу ВО [19], масштабів і динаміки розвитку університетської освіти, що навіть названо «експансією ВО у суспільстві». Хоча стратегії розвитку освіти в сучасних суспільствах визначаються різноманітними групами інтересів, з яких усе більше активізується бізнес, надмірне про-

никнення якого в освітній простір перетворює останній на мегакорпорацію, однак університети все ж є тим стрижнем, навколо якого структурується суспільство.

Тому не лише в Україні, в усьому світі усе ширше розгортається дискусія з питань про те, хто повинен учитися у ВНЗ і як і кому за це варто платити, хоча, на жаль, відносно мало уваги приділяється обговоренню питань, що саме варто вивчати у ВНЗ тим, хто туди вступив, і навіщо вони взагалі туди вступають [3, с. 6].

Фахівцями з проектування організації високої ефективності доведено, *«щоб одержати кращі результати, ви повинні поліпшити проект системи»*. Відповідно до цієї настанови, система ВО, вказує американський професор Б. Коул, *«покликана виробляти ефективні освітні системи і стратегії лідерства, які оптимізують ресурси, надані їм у розпорядження, щоб задовольняти потреби її студентів і суспільства. Для цього університети повинні заново продумувати свої правила, ролі і обов'язки. Є відомими численні спроби поліпшити відповідальність університетів через запровадження стандартів роботи, індикаторів продуктивності або заходів різних видів, проте більшість ініціатив **спрощено** були спрямовані на функціональні компоненти того, що є дуже складною й взаємозалежною системою»* [17].

Таке спрощення якраз і притаманне закону, у якому ВО не розглядається як мережа взаємозалежних компонентів, які співробітничують, щоб намагатися досягати мети системи. Б. Коул розвиває ідею В. Демінга про оптимізацію як процес організації зусиль усіх компонентів для досягнення встановленої мети. Зокрема, Б. Коул вказує: *«Мета освітньої системи повинна бути отримана з бачення місії системи і повинна бути сумісна з нею. Освітня система може типово визначатися як університет, коледж або департамент, але може бути операційно визначена і на інших рівнях, залежно від контексту ситуації... Менеджери системи постійно знають, що система містить взаємозалежні й діалогові компоненти, які залежать*

один від одного, щоб досягти загальної мети. Тому рішення про індивідуальні компоненти не ухвалюються ізольовано, необхідно намагатися оптимізувати систему, а не проводити відокремлено оптимізацію її індивідуальних частин» [17].

На основі цих положень і потрібно оптимізувати НСВО.

Закон про вищу освіту – це закон про механізм ефективного забезпечення громадян українського суспільства кваліфікаціями, відповідними потребам і стандартам глобалізованого світу, закон про створення умов для натхненної праці «нових професорів» у сенсі Ж. Ліотара і відповідно «нових студентів» і «нових ректорів».

Українська ВО як комплекс післясередніх освіт (власне третинна освіта як «ВО» у вузькому змісті цього терміна, докторантура та післядипломна освіта), зрештою, буде забезпечена сприятливими правовими основами для розвитку її якості. Для групи інтер-

есів української післядипломної освіти нечіткість дефініцій указаних понять виявляється, зокрема, у невизначеному правовому статусі «післядипломної освіти». Залишилося незрозумілим, чи є післядипломна освіта частиною вищої освіти, чи лише складовою «освіти впродовж життя», чи є вона у системі вищої освіти, чи залишається поза нею.

Висновки.

Отже, дослідникам і надалі необхідно приділяти увагу визначенню фундаментальних понять «вища освіта», «мета національної системи вищої освіти», «система вищої освіти», «структура вищої освіти». Звичайно, указані суперечності не знижують значення тих прогресивних рішень, які є у Законі. Але від глибини й адекватності розуміння основних понять, за допомогою яких вища освіта конструюється і легітимізується як система, залежатиме точність і ефективність розвитку нормативного поля української вищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В. П. Освітня політика (огляд порядку денного) / В. П. Андрущенко, В. Л. Савельєв. – К. : «МП Леся», 2010. – 368 с.
2. Висновок Головного науково-експертного управління 12.01.2011 на проект Закону України «Про вищу освіту» (реєстраційний № 7486 від 17.12.2010 р., внесенного народним депутатом України Ю. Мірошниченком) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=39285.
3. Делбанко Эндрю. Рецензия на книги: Оуэн Джон. Иейль 1995–2005. Yale University Press, 2005; Джеймс Дадерштадт и Фаррис Вомак «Будущее государственных университетов в Америке: на перепутье?». Princeton University Press, 2005; Дэйвид Кирп «Маркетинг высшего образования?». Harvard University Press, 2005 / Эндрю Делбанко // Вопросы образования. – 2005. – № 2. – С. 328–338.
4. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII // Голос України. – 2014. – № 148 (06.08.2014).
5. К обществам знания. Всемирный доклад ЮНЕСКО. – Париж : Издательство ЮНЕСКО, 2005. – 240 с.
6. Лімська Декларация «Про академічну свободу і автономію вищих навчальних закладів» (1988) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.insteuro.civica.org/Bologna_process/lima.htm
7. Лоріляр Діана. Відкрите викладання: ключ до стабільної та ефективної відкритої освіти // Відкрита освіта: колективний розвиток освіти через відкриті технології, відкритий контент і відкрите знання / Діана Лоріляр / за ред. Тору Ійосі та

CITED LITERATURE

1. Andrushchenko V. P. Educational policy (agenda review) / V. P. Andrushchenko, V. L. Saveliyev. – K. : «MP Lesia», 2010. – 368 p.
2. Summary of Main Science and Expert Department dt. 12.01.2011 on the Draft law of Ukraine «On higher education» (No 7486 dt. 17. 12.2010, initiated by people's deputy of Ukraine Yurii Miroshnychenko) [Electronic resource]. – URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=39285.
3. Andrew Delbanco. Reviews on books: Owen John Yale 1995–2005. Yale University Press, 2005; «The Future of the Public University in America: Beyond the Crossroads» by James J. Duderstadt and Farris W. Womack. Princeton University Press, 2005; «The Marketing of Higher Education?» by David L. Kirp. Harvard University Press, 2005 / Andrew Delbanco. // Questions of education. 2005. – № 2. – P. 328–338.
4. Law of Ukraine «On higher education» (№ 1556-VII, dt. 01.07.2014) // Voice of Ukraine. – 2014. – No 148 (06.08.2014).
5. Towards knowledge societies: UNESCO world report. – Paris, UNESCO, 2005. – 240 p.
6. The Declaration on Academic Freedom and Autonomy of Institutions of Higher Education (Lima, 10 September 1988), [Electronic resource]. – URL: http://www.insteuro.civica.org/Bologna_process/lima.htm
7. Diana Laurillard. Open Teaching: The Key to Sustainable and Effective Open Education // Opening Up Education: The Collective Advancement of Education through Open Technology, Open Content, and Open Knowledge/ Diana Laurillard/ edited by Toru Iiyoshi and M. S. Vijay Kumar / translated from English by A. Ischenko, O. Nasyk / K. : Nauka, 2009. – 256 p

М. С. Віджая Кумара ; пер. з англ. А. Іщенка, О. Насика. – К. : Наука, 2009. – 256 с.

8. Международная стандартная классификация образования 2011 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.uis.unesco.org/Education/Documents/UNESCO_GC_36C-19_ISCED_RU.pdf.

9. Національний освітній глосарій: вища освіта / авт.-уклад. : І. І. Бабін, Я. Я. Болюбаш, А. А. Гармаш й ін.; за ред. Д. В. Табачника і В. Г. Кременя. – К. : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2011. – 100 с.

10. **Нйборг Пер.** Высшее образование как общественное благо и предмет общественной ответственности // Высшее образование в Европе. / Пер Нйборг. – 2003. – Т. XXVIII, № 3.

11. Про результати аудитів ефективності використання коштів Державного бюджету України на підготовку кадрів з вищою освітою та підвищення кваліфікації за галузевою ознакою / Булетень підготовлено департаментом з питань науки та гуманітарної сфери і затверджено постановою Колегії Рахункової палати ; відп. за вип. : Шендрик В. І.; Шах Г. А. – К. : Рахункова палата України, 2011 (14/09/11). – 42 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ac-rada.gov.ua/control/null/uk/publish/article/16738070>.

12. Порівняльний аналіз законопроектів про вищу освіту / підгот. Єгор Стадний, Інна Совсун / Центр дослідження суспільства. – 39 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cedos.org.ua>.

13. Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про вищу освіту» (Реєстраційний № 1187-2) / автор(и) : В. Балога (Перше читання) ; автори остаточної редакції : народні депутати України – члени Комітету з питань науки і освіти. Дата розгляду в комітеті: 01.04.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/doccatalog/list;jsessionid=7FA68718B3C80058BE6D01D311AF57A2?currDir=60300> Час доступу 26.05.2014.

14. **Райнхартсен К. Дж.** Высшее образование как фактор построения общества знаний – точка зрения непосредственных участников процесса на экономическое партнерство / К. Дж. Райнхартсен // Высшее образование в Европе. – 2003. – Т. XXVIII, No. 1.

15. Статистичний щорічник України за 2009 рік : довідкове видання [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України ; ред. О. Осауленко. – К. : [б.в.]. – Електрон. опт. диск (CD-ROM).

16. Формирование общества, основанного на знаниях. Новые задачи высшей школы : пер. с англ. – М. : Изд-во «Весь Мир», 2003. – 232 с.

8. International Standard Classification of Education ISCED 2011 [Electronic resource]. – URL : http://www.uis.unesco.org/Education/Documents/UNESCO_GC_36C-19_ISCED_RU.pdf.

9. National Education Glossary: Higher Education/ The staff of authors: I. I. Babin, J. J. Bolyubash, A. A. Garmashand others; edited by D. V. Tabachnyk, V. H. Kremen. – K. : LLC «Edit house «Pleiades», 2011. – 100 p.

10. **Nyborg Per.** Higher education as a public good and a public responsibility // Higher education in Europe. / Per Nyborg. – 2003. – Vol. XXVIII. – No 3.

11. Audit report on the efficiency of use of the state budget of Ukraine for training in higher and post-diploma education on the brunches/ Bulletin prepared by the Department of Science and Humanitarian Development and approved by the Board of the Accounting Chamber. Responsible for the publication : Shendrik V. I. ; Shah, G.A – K. : Accounting Chamber of Ukraine, 2011 (14/09/11). – 42 p. [Electronic resource]. – URL: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/null/uk/publish/article/16738070> .

12. Comparative analysis of drafts law on higher education/ Gorge Stadnyi, Inna Sovsun / Center for society research [Electronic resource]. – URL : <http://cedos.org.ua>.

13. Comparative table on the draft Law of Ukraine On Higher Education (Registration № 1187-2) / Author (s): V. Balogha (first reading); The authors of the final version: Deputies of Ukraine - the Committee on Science and Education. Date of examination committee: 04/01/2014 [Electronic resource]. – URL : <http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/doccatalog/list;jsessionid=7FA68718B3C80058BE6D01D311AF57A2?currDir=60300>. Data of access 26.05.2014.

14. **Reinhartsen, C. Jim.** Higher education. A factor in the founding of knowledge societies; views of partners and stakeholders: economic partners / C. Jim Reinhartsen // Higher Education in Europe. – 2003. – Vol. XXVIII, No. 1.

15. Statistical Yearbook of Ukraine for 2009. [Electronic resource]: reference edition / State Statistics Service of Ukraine; Edited by O. Osaulenko. – K. : (CD-ROM).

16. Formation of the society based on knowledge. New goals of the higher school/ transl. from Engl. – M. : publishing house «Ves mir», 2003. – 232 p.

17. **Cole B.R.** Total Quality Management as a Tool to Enhance the Quality of Higher Education in the 21st Century. Invited keynote address presented to the Association of Christian Colleges and Universities of Asia International Conference. Surabaya, Indonesia. October, 1997. Retrieved April 14, 2002, from <http://www.petra.ac.id/english/science/tqm/keynote1.htm>.

18. Global Education Digest 2010. Comparing Education Statistics Across the World. Institute For Statistics UNESCO, 2010. – 277 p. [Electronic resource]. – Access mode : www.uis.unesco.org/publications/GED2010.

19. **Santiago Paulo.** Tertiary Education for the Knowledge Society. Vol. 2, Special Features : Equity, Innovation, Labour Market, Internationalisation. Tertiary Education for the Knowledge Society. – Paris : OECD, 2008. – 390 p.

20. World Bank (2002). Constructing Knowledge Societies: New Challenges for Tertiary Education, Washington, D.C. [Electronic resource]. – Access mode : <http://siteresources.worldbank.org/EDUCATION/Resources/278200-1099079877269/547664-1099079956815/se.pdf>